

'הבונה כלשהו חייב' – א ביסעל'ע איז אויך גוט (=מעט)

(זה גם טוב)

מלאכות ראשית ומובנם של השיעורים הקטנים במלאכות שבת /

הרב מומי פאלוך

- ❖ הקדמה
- ❖ שאלות פתיחה
- ❖ הבבלי – כלשהו כעל ערך ותועלת
- ❖ מהלך הסוגיה – הגדרת בונה ושיעור בונה
- ❖ רמב"ם – כלשהו ממש
- ❖ מלאכות חורש ובונה – מלאכות ראשית
- ❖ דברי סיום

הקדמה

המוקד המרכזי של מאמר זה הוא מובנם של שיעורי המלאכה הקטנים, וביתר תשומת לב, שיעור 'כלשהו' שמופיע במלאכות שבת אחדות. בירור זה ייעשה מתוך המשנה העיקרית של פרק שנים עשר, תוך עיון במחלוקות תנאים רחבות הנוגעות להגדרת שיעורי מלאכה ולמאפיין של 'מלאכתו מתקיימת'. בסיום הדברים אציג עמדתו של הרמב"ם, שנקט פרשנות ייחודית בהבנת משמעות שיעור כלשהו, ואציע הבנה לדרכו.

שאלות פתיחה

המשנה בריש פרק שנים עשר מנוסחת באופן חריג ומעורר שאלות:

הבונה כמה יבנה ויהא חייב?
הבונה כל שהוא.

והמסתת, והמכה בפטיש ובמעצד, הקודח כל שהוא - חייב.
זה הכלל: כל העושה מלאכה, ומלאכתו מתקיימת בשבת – חייב (שבת
קב ע"ב).

מדוע נפתחה המשנה בשאלה ולא מורה ישירות את ההלכה? מה כוונת המונח
בסיפא של המשנה 'מלאכתו מתקיימת'? מדוע הופיע כלל זה דווקא במשנת
הבונה? האם הפתיחה במילים 'זה הכלל' רומזת שהוא כולל את האמור לפני כן?
נפתח את דיוננו במובנו של המונח 'מלאכתו מתקיימת' וממנו נעבור לעיסוק
בשיעורי מלאכה קטנים. הראשונים ביארו את הכלל 'מלאכתו מתקיימת' לאור
אזכור מונח זה בשני מקומות נוספים: במלאכות כותב וקושר. כך למשל בדברי
הרי"ד:

כל שהוא שיעשה בין בתחילת המלאכה בין באמצ' ובין בסוף חייב, ואף
על פי שעתיד (לעשות עליו) להוסיף עליו הרבה, ובלבד שאותו כל שהוא
שעשה אינו עתיד לקלקלו, אלא שהוא רוצה להוסיף עליו וזהו מתקיימת,
שאינו עתיד לקלקל מה שעשה, שאם לא עשה יפה והוא עומד לקלקלו
ולעשותו לכתחילה אינו חשוב כל מה שעשה כלום (פסקי ר"ד שבת קג).

מובנו של מונח זה הוא מלאכה שיש לה קיום בזמן. בדיון בירושלמי בסמוך
למשנתנו, מוצאים אנו רמז לכך שהירושלמי החזיק בפרשנות זהה לאמור בדברי
הראשונים. הירושלמי¹ פותח בשאלת הזיקה ביו מלאכת בונה למשכן:

מה בנין היה במשכן?

שהיו נותנים קרשים ע"ג אדנים.

ולא לשעה היתה?

א"ר יוסה מכיון שהיו נוסעים וחונים ע"פ הדיבור כמי שהוא לעולם.

א"ר יוסי בי ר' בון מכיון שהבטיחן הקדוש ברוך הוא שהוא מכניסן לארץ,

כמי שהוא לעולם

(ירושלמי, שבת יב, א).

¹ הציטוט לקוח מפרק שנים עשר. לעומת זאת, בפרק שביעי מסתיימים דברי רבי יוסי בי ר' בון
במילה 'לשעה', ונראה שהוא שאל על תשובת הגמרא הקודמת, שהיו חונים על פי הדיבור. על זאת
שואל הירושלמי כיצד קבעה הגמרא שבניית הקרשים היא לעולם, הרי הובטח להם שייכנסו לארץ,
וממילא ברור שהיא לשעה.

הדיון סביב מלאכת בונה והשאלה האם היא לעולם או לשעה, רומז לאפשרות שהירושלמי הבין את המושגים מלאכתו מתקיימת במובן של קיום בזמן – לעולם. פרשנות זו למונח 'מלאכתו מתקיימת', שמופיע בירושלמי ובדברי הראשונים, מעצימה את השאלה, מדוע דווקא במלאכה זו נקבעה הדרישה של הזמן?

הבבלי – כלשהו בעל ערך ותועלת

מהלך הבבלי בריש פרק הבונה מלמד על הבנה שונה של המונח 'מלאכתו מתקיימת'. הוא פותח בסדרת שאלות אודות התועלת בבניית כלשהו:

כל שהוא למאי חזיא? אמר רבי ירמיה: שכן עני חופר גומא להצניע בה פרוטותיו. דכוותה גבי משכן - שכן תופרי יריעות חופרין גומא להצניע בה מחטיהן.

אביי אמר: כיון דמשתכי - לא עבדי הכי. אלא: שכן עני עושה פיטפוטי כירה קטנה לשפות עליה קדירה קטנה. דכוותה גבי משכן - מבשלי סמנין לצבוע יריעות שחסרה מלאכתן, עושין פיטפוטי כירה קטנה לשפות עליה יורה קטנה.

רב אחא בר יעקב אמר: אין עניות במקום עשירות. אלא: שכן בעל הבית שיש לו נקב בבירתו וסותמו, דכוותה גבי משכן - שכן קרש שנפלה בו דרנא - מטיף לתוכה אבר וסותמו (שבת קב ע"ב).

שלוש תשובות מוצעות בגמרא, ובהן דוגמאות לתועלת בשיעור כלשהו של בונה: גומות להצנעת מחטים, גומות להעמדת כירה וסתימת נקב בקרש. המכנה המשותף של אלו הוא העובדה שלבניית כלשהו יש משמעות, והיא עונה על צורך. מהלך זה, שמעניק משמעות לפעולה בשיעור כלשהו, מופיע בכל המקומות שבהן מופיעה במשנה הוראה על שיעור כלשהו. כך ביחס למלאכת הוצאה (צ ע"א) וכך ביחס למלאכת חורש (קג ע"א). בכל אלו, מוצאת הגמרא את התועלת של עשיית 'כלשהו'. הוצאת כלשהו של פלפלת (תבלין) מועילה לריח הפה, וחריש כלשהו מועיל לזרוע זרע של דלעת.

דרישת התועלת שמופיעה בבבלי מבוססת, לדעתי, על עמדת ר' שמעון שבספרא (להלן: ר' שמעון 2), והוא זה המשמש מקור ההשראה לכל משנתנו. עמדתו זו, שתפורט לקמן, כוללת בחדא מחתא את שיעור כלשהו, ואת העיקרון של מלאכתו מתקיימת. הללו משלימים זה את זה, ומקיימים יחס של הגדרה הלכתית ופרשנותה. להבנת דעת ר' שמעון המופיעה בתוספתא, אציג דעות תנאיות אחרות בתוספתא ובספרא.

בתוספתא שבת אנו מוצאים עמדה יוצאת דופן ביחס לדרישת השיעורים והכמויות במלאכות שבת:

הקודח והגורר והקוצץ כל שהו הרי זה חייב ר' שמעון או' עד שיקדיח את כולו עד שיגור את כולו עד שיקוץ את כולו הצר צורה עד שיצור את כולה הצובע את העור עד שיצבע את כולו המעבד את העור עד שיעבד את כולו (יא, ג).

לעומת דעת ת"ק שמופיעה במשנה, ובה קיימת הדרישה ל'כלשהו' בלבד, ר' שמעון בתוספתא (להלן: ר' שמעון 1) דורש את השלמת האובייקט כולו - 'עד שיצבע את העור כולו'. עמדה זו, שיש בה היגיון רב, נענית בהתנגדות בקרב תנאים אחדים בספרא. דעתם, להבנתי, משולבת בדברי המשנה עצמה בריש פרק יב. נציין בלשון הספרא:

ועשה אחת יכול עד שיכתוב את כל השם עד שיארוג את כל הבגד עד שיעשה את כל הנפה ת"ל מאחת, אי מאחת יכול אפי' כתב אות אחת אפילו ארג חוט אחד אפילו עשה בית אחד בנפה ובכברה

1. ת"ל ועשה אחת, הכיצד עד שיכתוב שם קטן משם גדול שם משמעון ומשמואל ונח מנחור ודן מדניאל וגד מגדיאל...

2. ר' שמעון ואומר ועשה אחת יכול עד שיכתוב את כל השם עד שיארג את כל הבגד עד שיעשה את כל הנפה ת"ל מאחת, אי מאחת יכול אפילו כתב אות אחת אפי' ארג חוט אחד אפי' עשה בית אחד בנפה ובכברה ת"ל ועשה אחת, הכיצד עד שיעשה מלאכה שכיוצא בה מתקיימת (דבורא דחובה פרשה א תחילת פרק א אות ו).

שתי דעות בספרא, ת"ק ור' שמעון 2, עומדות כנגד הדרישה של סיום כל האובייקט המופיעה בתוספתא. ת"ק מציין דוגמה ממלאכת כתיבה – שמ משמעון, ור' שמעון מציין כלל – מלאכה שכיוצא בה מתקיימת.

ליברמן (תוספתא כפשוטה, שבת עמוד 169) מפנה לדעת ה'תוספות העזרה לתורת כהנים', שסוברת שעמדת ר' שמעון 2 המופיעה בספרא (מלאכה מתקיימת ולא כל הבגד), היא דעת רבי שמעון 1 שמופיעה בתוספתא (יעבד את העור כולו). כדי ליישב בין הפסקים השונים, הוא מבחין בין עיבוד עור שלא ניתן לחלוקה לעומת אותיות שניתנות להפרדה, וממילא לא נדרש להשלים את עיבוד האובייקט כולו.

להבנתי, לא מדובר באותה דעה, והתנא ר' שמעון 1 שבתוספתא אינו זהה לתנא ר' שמעון 2 שבספרא ליתר דיוק: רבי שמעון שבתוספתא הוא רשב"י, ור' שמעון שבספרא הוא ר' שמעון אחר, הסבר לדבר יופיע במלאכת כותב. וכשם ששמותיהם שונים כך דעותיהם שונות. אינה דומה הדרישה לעבד את העור כולו בתוספתא, לדרישה שתהא 'מלאכתו מתקיימת' שבספרא. בתוספתא הדרישה היא מקסימלית, לסיים את עיבוד האובייקט כולו. המדרש בספרא, בשורות שצוטטו וכן בשורות שלפני כן מתנגד לעמדה זו, וקובע דרישה מסוג אחר – שתהא מלאכתו מתקיימת. המשמעות היא כפי שמוכן במלאכת כותב (ומובא במדרש עצמו וכן בבבלי קג ע"ב) – כתיבת שתי אותיות. כדי להתחייב, נדרש שיהא ערך לפעולתו של האדם, אף אם לא סיים האובייקט כולו. הערך והתועלת של מעשי האדם בכתיבת שתי אותיות עומד בפני עצמו, ואינו תלוי באורכה של המילה שתכנן האדם לכתוב. להבנתי, המונח 'מלאכתו מתקיימת' שבספרא ביחס למלאכות אורג, בורר וכותב הוא המונח 'מלאכתו מתקיימת' שנאמר ביחס לבונה במשנה. כשם שבכותב שבספרא מונח זה בא לבטא את הפעולה שיש לה משמעות שעומדת בפני עצמה, אף אם לא סיים את האובייקט כולו, כן הוא ביחס לבונה (וחורש) במשנה. לפעולתו יש משמעות שעומדת בפני עצמה, אף אם לא סיים את השדה כולה. לאור זאת, מובנת דרישת הבבלי (קב ע"ב) לשיעור 'כלשהו', בשלוש הדוגמאות שהביא, שיהיה שיעור בעל משמעות.

נמצאנו למדים עד כה שישנן שלוש תפיסות בעולם ההלכה ביחס לשיעורים וכמויות בשבת. נתארם בסדר יורד מבחינת כמותית:

1. ר' שמעון 1 בתוספתא – סיום כל האובייקט – מעבד את כל העור.
2. ר' שמעון 2 בספרא – 'מלאכתו מתקיימת' – פעולה בעלת משמעות ותועלת (= כלשהו על פי פרשנות הבבלי בדף קב ע"ב).
3. ת"ק שבספרא – שמ משמעון – כמות קבועה, שתי אותיות. עמדה זו מופיעה במדרש, וכן בסוגיה ב-קג ע"ב. הגמרא עצמה מעמתת את ר' שמעון של הספרא (מלאכתו מתקיימת) עם עמדת ת"ק שבספרא (שם משמעון), ויוצרת עמדת ביניים בדעת ר' שמעון – שיכתוב את השם כולו אך לא הפסוק כולו.

מהלך הסוגיה – הגדרת בונה ושיעור בונה

בדברים הבאים אעמוד על דעתו של הרמב"ם בהגדרת שיעורי מלאכה בכלל, ושיעור מלאכת בונה וחורש כפרט. להבנת דבריו יש להקדים ולסקור את מבנה הסוגיה, שראשיתה הופיע לעיל. לסוגיה שלושה חלקים:

חלק ראשון - הסבר לדרישת כלשהו.

חלק שני - הלכת שמואל (ודעות התנאים) לגבי מצדד, חיבור בטיט והנחת אבן בראש הדימוס. כל אלו שייכים למלאכת בונה.

חלק שלישי - מחלוקת רב ושמואל לגבי מסתת, נקב בלול ויתד למרזב. לדעת רב, המסתת את האבן חייב משום בונה, ולדעת שמואל משום מכה בפטיש.

מה היחס בין המשנה והלכותיו של רב (בחלק השלישי)? האם דרישת המשנה שבונה כלשהו חייב עולה בקנה אחד עם הלכתו של רב שמסתת את האבן חייב? האם יהיה חייב בסיתות כלשהו או שחייב רק כאשר סיתת את האבן כולה?

נראה שהדיונים שונים. מחלוקת רב ושמואל (חלק שלישי), וכן הדיון בדברי התנאים (חלק שני), עוסקים בשאלה מה נחשבת פעולה של בניה, והאם הנחת אבן בלבד היא פעולת בניה או שנדרש טיט כדי שהדבר ייחשב בונה. מן הסוגיה עולה שנקב בלול וסיתות אבן וכדומה, נחשבים כפעולת בניה. המשנה לעומת זאת, ובעקבותיה החלק הראשון של הסוגיה, עוסקים בכמויות ובשיעורים שנדרשים לבניה. הכמות היא כלשהו, והפעולה היא בנין.² אם כן, מדברי רב למדנו שמלאכת בונה היא מלאכה רחבה, שמתפרסת גם על פעולות הכנה לבניה, כמו סיתות האבן.

להשלמת ההבנה בדעת הרמב"ם, אוסיף לדיון זה את ההלכות שמובאות בריש פרק שביעי של הבבלי:

תנא: החורש והחופר והחורץ כולן מלאכה אחת הן. אמר רב ששת: היתה לו גבשושית ונטלה בבית - חייב משום בונה, בשדה - חייב משום חורש. אמר רבא: היתה לו גומא וטממה בבית - חייב משום בונה, בשדה - משום חור (שבת עג ע"ב).

איסוף כל הדוגמאות של מלאכת בונה מלמד שהיא מלאכה רחבה: הכנת האבנים, תיקון הבית, בניית בית, יישור הקרקע.

רמב"ם – כלשהו ממש

נעבור לדברי הרמב"ם. בפסיקתו בולטת הפרשנות השונה למונח 'כלשהו'. על פניו, הוא הבין את המונח כלשהו כפשוטו - כמות מינימלית.

הבונה כל שהוא חייב,
המשוה פני הקרקע בבית כגון שהשפיל תל או מילא גיא הרי זה בונה
וחייב,

² מחלוקת רב ושמואל אינה נוגעת לדיני בונה אלא ליחס בין מכה בפטיש ובונה. למאור (?), שמואל מודה שיש במעשה זה מעשה של בונה, ואולם מכה בפטיש היא מלאכה שנוכרת על בונה במובהקות שלה, ולכן יהיה חייב על בונה ולא על מכה בפטיש.

אחד נתן את האבן ואחד נתן את הטיט הנותן את הטיט חייב, ובנדבך העליון אפילו העלה את האבן והניחה על גבי הטיט חייב, שהרי אין מניחין עליה טיט אחר,

והבונה על גבי כלים פטור (רמב"ם, שבת י, יב).

נשים לב שהרמב"ם אינו מביא את החלק הראשון של הסוגיה שבפרק שנים עשר, על אודות התועלת בבנייה. לאחר הצגת העיקרון שחייב בבונה כלשהו, הוא מביא את הדוגמאות מריש הפרק השביעי – מיישר הקרקע, ולאחר מכן את הדוגמאות מדברי התנאים מהחלק השני בסוגיה שבפרק שנים עשר – הנחת אבן (במסתת ומצדד פסק כשמואל ולא כרב).

במילים אחרות, לדעת הרמב"ם אין צורך בתועלת אלא בפעולה כלשהי ממש. לכן סתימת גומות כלשהי מחייבת, וכן הנחת כל אבן מחייבת. משמעות זו של המונח 'כלשהו' בולטת מדבריו בפרק ח, שם עסק בחורש, והביא את המשנה כולה ללא הצבת הדרישה של תועלת:

החורש כל שהוא חייב,

המנכש בעיקרי האילנות והמקרסם עשבים או המזרד את השריגים כדי ליפות את הקרקע הרי זה תולדת חורש ומשיעשה כל שהוא חייב, וכן המשוה פני השדה כגון שהשפיל התל ורדדו א או מילא הגיא חייב משום חורש, ושיעורו כל שהוא, וכן כל המשוה גומות שיעורו כל שהוא (שם ח, א).

לעיל ציינתי את העובדה שבמשנה מופיעה הכמות של 'כלשהו' שלוש פעמים – בונה, חורש והוצאה. בכולן טרח הבבלי למצוא את התועלת. הרמב"ם פסק את דרישת כלשהו בבונה וחורש, ללא הדוגמאות המיוחדות של הבבלי של תועלת ומילוי צורך. יש להעיר שביחס למלאכת הוצאה, שם הוא אכן הביא את המשנה, אולם הוא קבע בריש פרק יח שנדרשת תועלת. מלאכת הוצאה היא יוצאת דופן, וממילא השיעור הנדרש בה אינו משקף את מלוא משמעות כלשהו, כפי שיוסבר לקמן.

להבנת משנתו המלאה של הרמב"ם אסקור את דרישת השיעורים בשאר המלאכות.

מלאכות חורש ובונה – מלאכות ראשית

עיון במכלול פסיקתו של הרמב"ם בהלכות שבת מגלה שהוא משלים את דרישת הכמויות והשיעורים בכל מלאכה ומלאכה. פסיקתו כוללת ומקיפה, גם במקומות שהבבלי לא ציין דרישת כמות מדויקת. חלק מן השיעורים השלים מן התוספתא, כגון במלאכת טוחן המופיעה בתוספתא³ וחלק שיער בסברה, כגון במלאכת קוצר (ח, ג), שם פסק שהוא כגרוגרת, והסביר המ"מ שזו סברה משום שנועד לאכילה.

ניתן לראות קו עקרוני בכל מלאכה. במלאכות סדורא דפת השיעור הוא כגרוגרת,⁴ במלאכות יצירת הבגד השיעור הוא שני חוטין, וביצירת הספר, שתי אותיות. מובן שישנם שיעורים היוצאים מן הכלל ואכמ"ל. מה מיוחד במלאכות חורש (וזורע) ובונה שהם בכלשהו ממש, ואילו שאר המלאכות בשיעורים מדויקים?

השוואת מלאכות חורש ובונה לשאר המלאכות בהלכותיו של הרמב"ם מבליטה את הייחודיות שלהן. הרב ראם (שיעורי הרב ראם על מסכת שבת, סימנים כ-כב.) ניסח הבחנה עקרונית בסוגיית מלאכות: מלאכות ייעודיות ומלאכות אמצע. מלאכות שהתוצרת מתקבלת במעשה עצמו, כגון: צד וקוצר, לעומת מלאכות שהם שלב לקראת הייצור הסופי, כגון: טוחן ובורר. לעומת מלאכות אלו, אבקש לאפיין את מלאכות החורש והבונה כמלאכות ראשית. במלאכות אלו התוצר כלל לא נראה באופן, ואין כל מגע ישיר בין עושה המלאכה והתוצר. אשר על כן איננו קובעים את השיעורים לאור התוצר, אלא מתמקדים בפעולה עצמה.

המונח כלשהו בא לבטא את העובדה שהפעולה עצמה מקבלת את ערכה מעצם התקיימותה, ללא מדד של תוצאה. לאור זאת, מתקבל שכל פעולת בנייה תיחשב למלאכת בונה ותהיה אסורה בשבת. יש להוסיף, שהמובן של פעולת בניה הוא

³ תוספתא שבת ט, יח. ועיין מגיד משנה, שבת ח, טו.

⁴ הזורע (ח, ב) חייב בכלשהו לרמב"ם, בשונה מרש"י (על המשנה בעג ע"א ד"ה האופה) ומראשונים נוספים, שמחייבים בגרוגרת.

אינטואיטיבי: קשר לאדמה, לבניין, לדפנות ולאבני בנין. כך הוא גם ביחס לחורש – כל פעולה באדמה נחשבת פעולה של חרישה, שכן האדמה כולה זקוקה לטיפול.⁵

דברי סיום

במאמר זה הצבעתי, בין השאר, על תופעה ייחודית במלאכות שבת שאותה כיניתי מלאכות ראשית. מלאכות אלו נמצאות בשלב ראשוני של התוצר ובנסיבות שבהן התוצר איננו נראה באופן. זאת לעומת מלאכות אחרות, שבהן המגע עם התוצר הוא ישיר ומיידי, כגון טוחן, לש וכותב. מאפיין זה מקרין על שיעור המלאכה, והיא איננה נמדדת במידת ההתקדמות ביצירת התוצר אלא בעצם הפעולה בעצמה. השיעור הקטן של כלשהו קיים במלאכות שבת לדעת הרמב"ם במלאכת בונה וחורש בלבד, ואילו בשאר המלאכות שיעורם נקבע לאור התוצר המתקבל, כגון: גרוגרת במלאכות הפת. שיעור מיוחד זה נובע מהמאפיין הייחודי של מלאכות אלו שהן מלאכות ראשית, וכל פעולה בהן היא בעלת משמעות.

מאפיין זה של מלאכות בונה וחורש מקרין על האיסור האמור בתורה: "לא תעשה כל מלאכה" (שמות כ, י). ניתוח לשוני של המילה מלאכה בתנ"ך מצביע על שתי הוראות שונות. האחת היא יצירת תוצר, כפי שעולה מן הפסוק בפרשת השומרים בספר שמות: "אם לא שלח ידו במלאכת רעהו" (כב, ז) – נזק לרכוש חברו. הוראה אחרת מופיעה למשל בנחמיה: "והיה לנו הלילה משמר והיום מלאכה" (ד, טז) – פעולה ועבודה. איסור המלאכה בשבת, אם כן, כולל שני איסורים משלימים, את יצירת התוצר ואת ביצוע הפעולה כאחד.

⁵ מלאכת הוצאה אינה כמלאכות אלו, ולכן קבע הרמב"ם את שיעורה לפי המדד של התועלת, כפי שדרשה הגמרא בדף צ ע"א.